

Vysoké školy: Archimedov bod Slovenska

Venované Dominike a Michalovi Truban

„Veda nemá vlasť, lebo poznanie je spoločným dedičstvom celého ľudstva; pretože veda je pochodeň, ktorá svieti celému svetu. Ale zároveň má veda byť najvyšším zosobnením vlasti, pretože vedec je zo všetkých prvý, ktorý je povinný prácou myšlienok a intelektu kráčať na čele národa. Takže nech národy zápasia medzi sebou o prvenstvo na mierovom poli vedy.“ To povedal svetoznámy vedec Louis Pasteur v Paríži v novembri 1888, keď zahajoval činnosť vedeckého ústavu, ktorý mal niesť (a doteraz nesie) jeho meno, Pasteurov inštitút.

O necelých dvadsať rokov neskôr v najzapadlejšej dedine Liptova, Vyšnej Boci, si luteránsky farár Ján Lajčiak zapísal pri blikajúcej petrolejke: „Veda je jedným z najzávažnejších faktorov kultúrneho života. Ona dáva národom moc. A práve preto, že je takou mocnou silou rozvoja kultúry, je tou najmorálnejšou činnosťou a jej zmähanie tou najsvätejšou povinnosťou človeka.“ Text bol súčasťou spisu, čo Lajčiak, vedec ktorého svet nepoznal, ba nevedeli o ňom ani Slováci, pripravoval a niesol názov „Slovensko a kultúra“. Lajčiak knihu nestačil dopísať; zomrel 28. októbra 2018, v historický deň, keď v Prahe vyhlásením Národného výboru československého boli Slováci vyčlenení z uhorského štátu a stali sa súčasťou nového štátu. V pozostalosti po Lajčiakovi našiel Štefan Osuský rukopis nedokončenej knihy a zariadil jej vydanie.

Slovensko a kultúra

Kniha Jána Lajčiaka, nositeľa dvoch doktorátov z univerzít v Lipsku a Paríži, by mala byť povinným čítaním pre tých, čo chcú pochopiť stav slovenskej vedy. Výpoveď knihy je platná dodnes.

Podľa sčítania ľudu z roku v Uhorsku z roku 1910, teda za Lajčiakovho života, pracovalo v slovenských župách 20 595 osôb považovaných za vzdelaných. Z nich sa k slovenskej národnosti hlásilo okolo 10% (2 403), k nemeckej 5%, ukrajinskej 1% a zbytok, 84%, k maďarskej. Z tých, čo sa hlásili za Slovákov, bolo 349 farárov, 343 učiteľov, 82 advokátov, 79 kaplánov, 66 učiteľiek, 26 lekárov, 23 štátnych úradníkov, 10 profesorov stredných škôl, 2 redaktori a novinári – a najviac, až 1 423, pôrodných babíc. V roku 1912 bola v Bratislave založená univerzita, no je pochopiteľné, že pri danej úrovni vzdelania sa jej vyučovacím jazykom stala maďarčina. Po vojne a politickom prevrate boli maďarskí vysokoškolskí učitelia z Bratislavy vyhnaní (ich útek popísal v r. 1963 biochemik Albert Szent-Györgyi, vtedy mladý učiteľ a neskôr laureát Nobelovej ceny) a v roku 1919 vznikla v Bratislave nová Univerzita Komenského s oficiálnym vyučovacím jazykom slovenským.

Keď táto univerzita v roku 2014 oslavovala výročie svojho založenia, dočítali sme sa, že za tých 95 rokov dokázala „vyrobiť“ 198 tisíc vysokoškolsky vzdelaných ľudí. V roku 2017 máme na Slovensku 20 verejných, 3 štátne a 12 súkromných vysokých škôl. Viac než iné krajiny našich rozmerov. Začíname už cítiť, že máme nadvýrobu inteligencie. Okrem nich máme aj Slovenskú akadémiu vied (SAV) ako samostatnú organizáciu. Neraz som už napísal, že je škoda, že SAV, vybudovaná za komunizmu podľa sovietskeho vzoru, ani dnes nefunguje ako vysoká škola. V európskej tradícii sa veda pestuje na vysokých školách. Na nich skúsení majstri cez jednotu bádania a výučby formujú kultúrnu elitu národa. Len od konca roku 2009 do konca roku 2015 pribudlo na Slovensku 540 nových univerzitných profesorov. Vari žiaden iný národ na svete neurobil za jedno storočie taký ohromný vzdelanostný skok.

Aká inteligencia mohla pri tom rýchlym raste vzniknúť? Nuž, rýchlená, tak ako je rýchlená zelenina. „Cudzie nechceme, svoje si nedáme“, opakoval celý rad z nich po celé desaťročia. V r. 1908 Jozef Škultéty ako redaktor „Slovenských pohľadov“ prijal na uverejnenie článok Jána Lajčiaka, nazvaný „Naše literárne úlohy“. Mladíkovi, čo sa vrátil z cudzích univerzít a chcel, aby sa slovenská kultúra stala svetovou (a vyznal sa Škultétymu: „tie zväzky, ktoré ma viažu k národu slovenskému sú také mocné, že ťažko by mi bolo národ svoj utrápený opustiť. Preto chcem ostať na Slovensku...“), sa dostalo ľadovej sprchy. Škultéty uverejnený text okomentoval slovami „Pán spisovateľ, tak sa zdá, má pred očami cudzozemské západoeurópske merítko.“ Viac mu do Pohľadov nijaký príspevok neprijal. Podobne sa k Lajčiakovi zachovali v inom slovenskom časopise, „Cirkevných listoch“. Ani sa

Lajčiakovi nedostalo možnosti, aby ako druhý slovenský evolucionista (po geológovi Dionýzovi Štúrovi) vydával ním zamýšľaný časopis „Viera a veda“.

V našej dobe už nemajú na „mierovom poli vedy“ zápasit' medzi sebou jednotlivé národy. Už nie francúzska či slovenská, ale „európska veda“. V roku 2000 si v Lisabone Európska únia postavila za cieľ, že sa európska ekonomika musí stať najkompetitívnejšou ekonomikou sveta, a to zásluhou vedy a inovácií. Preto pumpuje do vedy v štátoch únie ohromné peniaze. To už teraz Slováci cudzie chcú. Nedávno chytráci spomedzi nás Európe predviedli, ako by chceli vyťažiť 600 miliónov eur z európskych fondov, čo Slovensko dostane na vedu.

Stav slovenskej vedy nie je príliš odlišný od toho, aký pred sto rokmi popísal Ján Lajčiak. To najpodstatnejšie sa nezmenilo. Medzinárodne uznávaní vedci Ľubomír Tomáška a Jozef Nosek navrhli riešenie, ktoré je v iných štátoch, napríklad v susednom Rakúsku, samozrejmosťou: dostať Slovensko na úroveň sveta tým, že sa vedúce pozície na vedeckých inštitúciách budú obsadzovať cez medzinárodné konkurzy nie iba domácimi ľuďmi, ale aj najlepšimi odborníkmi zo zahraničia. Svoje analýzy uverejnili v domácej tlači a pokúsili sa aj získať podporu kolegov, združených v Slovenskej akademickej spoločnosti (SAS). Márne. SAS vznikla v r. 1998 a mala združovať duchovnú elitu Slovenska, akú chcel mať na Slovensku Lajčiak. Inšpiroval sa Maďarmi, ktorí v jeho dobe mali ako učenú spoločnosť Uhorskú akadémiu vied (ale len s maďarskými členmi). Dnes už SAS nefunguje vôbec – uhynula na suchoty. Rovnako nepochodil Vladimír Bužek v Učenej spoločnosti SAV. Tomáška a Nosek hľadali podporu zahraničných kolegov uverejnením svojich téz v angličtine. Neuspeli. Rovnako ako neuspeli svojimi kritickými knihami, napísanými po slovensky, Ján Dudáš a Jozef Hvorecký. Kritické slová sa odrážajú od svojho terča bez účinku. Tak ako sa odráža hrach od steny. Stav sa zdá byť zabetónovaný. Nemožno sa čudovať, ak márne úsilie o zlepšenie prechádza do rezignácie a končí pocitom vyhorenia.

Prečo je tomu tak? Slovensku chýba tradícia vyššieho vzdelania. A kde chýba ona, chýba aj úcta k vzdelaniu na každej úrovni, od najnižšej po najvyššiu. Korene tradície francúzskej vedy Louisa Pasteura siahajú do polovice 13. storočia, keď bola v Paríži založená prvá univerzita. Francúzska akadémia vied ako učená spoločnosť vznikla v 17. storočí. V Uhorsku síce kráľ Matej Korvín sa zaslúžil o vznik univerzity v Bratislave (Universitas Istropolitana) v r. 1465, ale ona pretrvala len 23 rokov. S ideou na založenie akadémie vied v Uhorsku prišli v 18. storočí dvaja Slováci: v roku 1735 Matej Bel, ktorý navrhol vytvoriť celouhorskú učenú spoločnosť so sídlom v Bratislave a v roku 1763 František Adam Kollár. Nepodarilo sa: Viedeň, kde sídlil cisár, sa nechcela dať predbehnúť Uhorskom.

Komplex menejcennosti a strach z cudzieho

V 19. storočí, keď sa formovali moderné národy, Slovákom osud neprial. Naopak, maďarský národ kultúrne rozkvitol a jeho predstavitelia skúšali pomadžarčiť ostatné uhorské etniká. Maďarom vytvoril Uhorskú akadémiu vied v r. 1827 gróf István Széchenyi. Bol presvedčený, že nie násilnou maďarizáciou, akú presadzoval Lajos Kossuth, ale svojou „morálnou a intelektuálnou autoritou“ Maďari dosiahnu svoj cieľ. Slovenské „národné obrozenie“ prišlo trochu oneskorene za maďarským. Nanešťastie. Agresívnym a úspešným maďarským nacionalizmom, ktorý si prisvojil celé dejiny Uhorska, sa zakladajúci otcovia moderného slovenského národa dali zahnať do defenzívy. Neprihlásili sa k svojmu podielu na uhorských dejinách, ale stvorili ideológiu tisícročného útlaku Slovákov v Uhorsku. Tak, nechtiac, zabudovali do slovenského národného povedomia – a čo je horšie, do podvedomia – komplex menejcennosti a strach z cudzieho.

Faktické zlikvidovanie slovenskej inteligencie na prahu 20. storočia nemožno pripísať iba maďarizačnej politike. Je pravda, že vtedy sa už ani na jedinej strednej škole v Uhorsku nevyučovalo po slovensky. Ale aj v iných krajinách dostávala inteligencia často vzdelanie v inom než národnom jazyku a pritom nestrácala národnú identitu. K agónii Slovákov prispela táto nemohúca obranná ideológia. Vzdelaní ľudia sa dobrovoľne vyčleňovali – tak, ako najprv šľachta a postupne aj meštianstvo – zo spoločenstva, ktoré sa odrieklo toho, čo v minulosti spoluvytváralo. Prázdny a hluchými ostali v dejinách Slovákov druhá polovica 19. storočia a prvé dve dekády 20. storočia. Je chyba, že sa práve cez toto obdobie snažíme vštepiť našej mladi národné sebavedomie: robíme z nich vlastencov, ale zaťažených pocitom bezvýznamnosti. Z 2 a pol tisíc ľudí, označených za vzdelaných, čo sa v Hornom Uhorsku ešte prihlásili za Slovákov, bol Ján Lajčiak vari jediný, ktorý chcel hynúci

národ kriesiť prostredníctvom vedy. Koncom 20. storočia, katolícky kňaz Andrej Kmeť, ktorý sa amatérsky zaujímal o archeológiu, geológiu, mineralógiu, paleontológiu, históriu, etnografiu a botaniku, uvažoval o zriadení slovenskej učenej spoločnosti po maďarskom vzore. No nakoniec sa mu podarilo v r. 1892 zhromaždiť už iba hŕstku podobných amatérov do spolku, ktorému dali názov Muzeálna slovenská spoločnosť s tým, že „účelom Muzeálnej slovenskej spoločnosti je pátrať po rozličných znamenitostiach Horno-Uhorska, a tak zbierať všetko, čo sa vzťahuje na slovenský ľud, jeho duševný a hmotný život a na kraje týmto ľuďom obývané“.

Ďalšou nepriazňou osudu bolo, že keď v polovici 20. storočia vo svete nastal „zlatý vek vedy“, na Slovensku vládol komunistický režim. Komunistické „vedecké riadenie spoločnosti“ spočívalo v tom, že sa rozbili tradičné západné („buržoázne“) inštitúcie a nastolila politická vláda primitívov. Násilné likvidovanie inštitúcie náboženstva v tradične religióznom spoločenstve prinieslo morálny úpadok. Tak vznikla príležitosť pre takých ľudí spomedzi rýchlejšej inteligencie, ktorým chýbali akékoľvek nadosobné zásady. Otvorila sa im cesta k úspešným kariéram. V spoločnosti vládol kult priemeru a odpor k elitám. Prebiehal „negatívny výber“, ktorý produkoval neosobnosti a likvidoval všetkých, čo priemer prečnievali.

Kľukatá cesta k demokracii

Keď v novembri 1989 komunistický režim skrachoval, malinká skupina vzdelaných Slovákov dostala príležitosť ujať sa politickej moci. Nevyužili ju. A zopár z nás, ktorým sa moc do rúk dostala, sme ako v politike neskúsení porobili chyby. Neuvedomovali sme si, ako hlboko komunizmus poškodil spoločnosť. Britský politický analytik Ralf Dahrendorf napísal v roku 1990 prorocky, že postkomunistické krajiny môžu uskutočniť ústavnú reformu za šiestich mesiacov, ekonomickú reformu za šesť rokov, ale že bude trvať šesťdesiat rokov, kým si vybudujú normálne inštitúcie. Vývoj dal Dahrendorfovi za pravdu. Slovensko kráča „kľukatou cestou k demokracii“, ako ju neskôr charakterizovala Soňa Szomolányi. Opustím plural maiestaticus a budem osobný. Po deviatich mesiacoch vo funkcii ministra školstva som z politiky odišiel, aby som sa vrátil k práci vo vede, presvedčený, že najpodstatnejšie nápravy v školstve a vzdelávaní sa nám podarilo urobiť. V snahe okamžite „poeurópsťiť“ náš vzdelávací systém, nový vysokoškolský zákon napodobňoval najdemokratickejšie zákony Európy (ktoré na Západe nadväzovali na tradíciu stredovekých univerzít). Pritom ani ja ako amatér, ale ani moji spolupracovníci experti, sme nemohli predvídať, k akým absurdnostiam táto „excesívna demokracia“ v spoločnosti s poškodenou etikou a etiketou povedie. Hodne by nám bola pomohla medzinárodná Stredoeurópska univerzita, ktorá by dnes symbolicky dominovala Bratislave z Hradného kopca. Mala vzniknúť koncom 20. storočia na troskách komunizmu a mohli na nej vyučovať najlepší odborníci zo zahraničia. Popis príčin toho, prečo nevznikla, aký uverejnil v septembri 2016 v Denníku N novinár Filip Struhárik, nemá ďaleko od Lajčiakovho líčenia slovenskej malosti, zatuchnutosti a obavy z cudzieho.

„Dajte mi pevný bod vo vesmíre a pohnem Zemou“, povedal vraj vynálezca páky Archimedes už pred 22 storočiami. Myslím si, že v našej dobe sú pre zdatnosť spoločnosti takýmto Archimedovým bodom vysoké školy, u nás rovnako ako vo svete. O tento bod by sa mala oprieť páka, čo by pohla našou spoločnosťou. Považujem za dôležité vyjadriť poučenie, ktoré som nadobudol počas svojej krátkej exkurzie do politiky: Štruktúra spoločnosti je vysoko hierarchizovaná a ktokoľvek chce do nej podstatnejšie zasiahnuť, musí usilovať o čo najvyššie umiestnenie v hierarchii vplyvu a moci.

Ale vyzerá to tak, že na rodnej pôde nenájdeme dost síl, čo by zatlačili páku a potisli nás na úroveň sveta. Pomôže nám cudzina? Vyššie som už naznačil, ako sa na takúto pomoc spoliehať nemôžeme. Samotné peniaze z EÚ nám nepomôžu. Máme však čosi, čo sme za Lajčiakových čias nemali: diaspóru vzdelaných Slovákov v zahraničí.

Takúto diaspóru vzdelancov mali v zahraničí v 20. storočí Maďari. Dvanásť z nich prinieslo Maďarom Nobelovu cenu za vedu, zatiaľ čo Slováci sa nemôžu pochváliť ani jedinou. Ale aj viacerí ďalší vedci z tejto diaspóry by si boli Nobelovu cenu zaslúžili. Aj dnes má maďarská zahraničná diaspóra úspešných vedcov. Pozývajú na svoje pracoviska študentov a postdoktorandov z rodnej krajiny a podporujú vedecké bádanie a vzdelávací systém v Maďarsku. Nie je náhoda, že Stredoeurópska univerzita (CEU), ktorú sme mohli mať v Bratislave, sídli dnes v Budapešti. V rebríčku svetových univerzít svojím umiestnením predbieha CEU všetky univerzity štátov strednej Európy. Zo všetkých stredoeurópskych krajín získalo Maďarsko aj najviac grantov z prestížnej

Európskej rady pre výskum, a to tri, ale z nich dva išli na CEU. – Aj Poľsko má rozsiahlu diaspóru vedcov v západných krajinách a mnohí z nich výrazne podporovali vedu v Poľsku za komunistických čias.

Slovenská vedecká diaspóra bola nepatrná až skoro do konca 20. storočia a začala rásť až po páde komunizmu a zlikvidovaní železnej opony. Dnes sa silno zväčšuje. Najmä aj tým, že veľa slovenských maturantov odchádza študovať do Česka. Ale máme slovenských vedcov po celom svete. To, že sa nám málo darí pritiahnúť, ba aj „odkúpiť“, slovenské mozgy z cudziny nazad, naznačuje, že sa nám treba, za daného stavu našej vedy, s tým zmieriť a realisticky uvažovať o podpore slovenskej vedy v zahraničí a potom jej využití doma. Treba nám poskladať z našej diaspóry Slovenskú virtuálnu univerzitu (SVU). Nie ako všeliek, čo nás zbaví všetkých neuhov, ale ako ďalšiu silu, čo sa pridá k domácemu úsiliu urobiť slovenskú vedu svetovou.

SVU začala pripravovať Ľubica Beňušková, dnes profesorka Univerzity Komenského už pred desiatimi rokmi. Zriadila aj webovú stránku s týmto názvom, na ktorej bol popísaný zámer a program. Ochotu podieľať sa na práci virtuálnej univerzity prejavili početní záujemci zo slovenskej diaspóry. Je škoda, že táto webová stránka už na internete neexistuje. Ale verím, že sa idey chytia tí mladí kolegovia (v slove použitom v tvare maskulina zahrňujem samozrejme obe rodové skupiny), ktorí združili svojich vrstovníkov na webovej stránke zijemvedu.sk a nedávno výrazne prispeli k reorganizácii a nádejnému ozdraveniu ministerstva školstva SR. Vidím v nich idealistov, ale aj realistov zároveň. Naplňovateľov Lajčiakovho odkazu. Nadišiel čas, aby sa Lajčiakovo „Slovensko a kultúra“ zmenilo z intelektuálnej analýzy a kritiky na politikum. Presne to nedávno vyjadril Dalibor Roháč, jedna z výrazných osobností slovenskej diaspóry v zahraničí. Jeho slová považujem za súhrn svojej výpovede v tomto texte: *„Politický problém sa teda začne riešiť len vtedy, ak sa moja generácia, rozlietaná po svete a tešiaca sa z možností, ktoré boli donedávna nemysliteľné, s rozhodnosťou zapojí do politického života v našej krajine – regionálneho, národného a európskeho.“*

Ladislav Kováč, biochemik, prvý ponovembrový minister školstva SR